

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך מג, תשנ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

יין חדש בקנקן ישן

דרך המלך בהרחבת אוצר מלותיה של העברית היא יציקת שורשים עתיקים בדפוסים חדשים. כך, למשל, נטלנו את השורש המקראי ב-ז-ק, המיוצג במקרא רק בשם היחידאי **בָּזַק** (= **בָּרַק**, יח' א, יד) ושילבנו אותו בשלושה משקלים חדשים לו, וכך נוצרו המלים **הִבְזֵק**, **מִבְזֵק** ו**מִבְזֵק** (flash). אף נתחדש בו הפועל **הִבְזֵק** (על השם הפרטי **בָּזַק** ראה להלן).

מן הפועל היחידאי "יטוש" (איוב ט, כו), המצוי גם בלשון חז"ל (בחילוף כתיב, בסמ"ך תמורת שי"ן), נטל ביאליק את השורש ושילבו במשקלים חדשים: **מְטוֹס**, **טָטֵס**, **טִיס**, ומאז נתחדשו בו גם **טִיסָן**, **טִיסְנָאוֹת**, **הִטָּס**, **מְטָס** (**מְטָס**), **הִטָּסָה**, **מְטוֹסָאוֹת** וכן בניין הופעל: **הוּטָס** (הפעיל מצוי כבר בלשון חז"ל).

ובאגב: ב"לקוט השורשים ונגזריהם" שבמילון אבן-שושן (בכרך המוספים) מביא המחבר גם את הפועל **טִיס**, אך בגוף המילון אין לו זכר (מפי בני שמעתי "מְטִיס" כמלה נרדפת ל"מרחף", כינוי למי ש"ראשו בעננים").

השורש צ-נ-ח מיוצג במקרא רק בשלושה פועלי-קל: "וַתִּצְנַח מעל החמור" (יהושע טו, ח; שופטים א, יד), "וַתִּצְנַח בארץ" (שופטים ד, כא). והנה בימינו הייתה עדנה לשורש: על הבניין הקל נוספו ה**צְנִיחַ** וה**צְנַח** ונתחדשו שמות רבים: ה**צְנִיחָה**, מ**צְנִיחַ** (כלי הצניחה), מ**צְנַח** (מפגן צניחה), **צִנְחוֹ**, **צִנְחָנוֹת**. וכידוע, נתייחד השורש בעיקרו לירידה מן האוויר במצנח.

בדרך יצירה זו, שהיא כאמור הדרך השלטת, החידוש שבמלה הוא צורתה, שכן השורש קיים במקורותינו מקדמת דנה. לעומת דרך זו נדירה למדיי הדרך של החייאת מלים, דהיינו השבת מלים עתיקות אל השימוש החי. כך, למשל, נגאלו מן השכחה המלים היחידאיות **תוֹתַח** (איוב מא, כא) ו**מַרְגָּמָה** (משלי כו, ח), והחלו לשרת את הצבא לצרכיו. השתיים נשארו בתחום שימושן המקראי, כלי ירייה, אך כיום הוגדרו ונתחמו במדויק. ולעומת שתי אלה כלי ירייה אחר: **אקדת**. כאן שינתה המלה כליל את משמעה: במקרא ציינה אבן חן (ישעיהו נד, יב), ובן-יהודה החל משתמש בה

ל-revolver, וכך נשתגרה (וראה ערך "אקדח" במילוננו). גם במעטפה ובסדין חל שינוי גמור: במקרא היו בגדי פאר של נשים (ישעיהו ג, כב-כג), וכיום המעטפה עוטפת מכתב, והסדין נפרס על המזרן (ואולם זה מקרוב החלה מעטפות לציין חצאית הנלבשת בעטיפה, ושימוש לשוני זה הוא מעין השימוש במקרא. כיום נוצר בידול בין מעטפה למעטפת, מעין הבידול תרדמה / תרדמת [= coma]).

נייחד את דברנו כאן לתחיית מלים עתיקות, שנוצק בהן בימינו תוכן חדש לגמרי, ונפתח בקבוצת שמות פרטיים שהפכו לכללים.

כאשר נתבקש מונח מקוצר לבעל-עגלה, נמצא השם עגלון. כידוע, המלה עגלון איננה חדשה, שכן כבר בתנ"ך היא שמו של מלך מואב (כגון שופטים ג, פס' יב, יד, יז). מכיוון שהשם עגלון מזכיר בצלילו את עגלה, והוא טבוע בזיכרוננו מן המקרא, נוח היה לדלותו משם לצרכינו. לו נצרכנו לגזור מן המלה עגלה שם לבעליה, לא היינו מגיעים על פי חוקי התצורה המקובלים לעגלון (הנראית כגזורה מן המלה עגל), ואף זו הוכחה, שעגלון ניטלה מן המוכן.

למקסימום הלועזי נמצאה חלופה עברית, מרב. אף מלה זו ראשיתה במקרא כשם בתו הבכורה של שאול המלך (שמ"א יד, מט), והיום נוצלה לציין את היפוכה של מזער (מינימום), וממנה נגזר שם התואר מרבי. מרב גזורה מן השורש ר-ב-ב, כדרך שממד (איוב לח, ה) גזורה מן מ-ד-ד ומסב מן ס-ב-ב (ראה להלן).

על אברהם אבינו נאמר בספר בראשית "ויגר בגרר" (ברא' כ, א). ושם מקום הוא – בדרומה של ארץ ישראל – הנשנה עשר פעמים בספר בראשית. כיום אנו מדברים על מכונית גרר, ספינות גרר ושירותי גרר, וכוונתנו לגרירה. בתהליך מטונימי של השמט (אליפסה) מכנים היום את מכונית הגרר גרר בלבד, כגון: הזמנת את הגרר? (אגב גרר נזכיר, כי בתלמוד מצוי הצירוף "אגב גרר" כמקבילו של "אגב אורחא").

אחד מאלופי עשו שבמקרא הוא "אלוף עונה" (בראשית לו, מ; דהיי"א א, נא), ועונה הוא שם פרטי כמובן (במקום אחד במקרא הוא שיכול של עולה – הושע י, ט). ואולם זיקת הצליל שבין עולה לעלה הכשירה אותה לשמש היום שם קיבוצי לכלל עלי העץ והשיח.

רצף הוא שמה של עיר מקראית (כגון ישעיהו לז, יב), אך כיום היא נגזרת מעניין רציפות ומשמשת תחת מלה זו. כשאנו מדברים על "רצף הדורות" או

על "רצף הדיבור" אנו מתכוונים לרציפות, אך בעת האחרונה מעדיף הציבור את רצף, בחינת קצר ומרשים (ובכלל יש כיום "שגב" מיוחד לצורות סגוליות, וראה להלן על נתק ועל רכש).

המלה בִּזְק נמצאה ראויה להחליף את טִלְקומוניקציה הלועזית, והיא מציינת אפוא את מערכת שירותי התקשורת החשמלית: טלפון, טלגרף, רדיו ועוד (מכאן אף שמה של החברה הישראלית לתקשורת). המלה בִּזְק עתיקת יומין ומציינת במקרא שם מקום (כגון שופטים א, ה), ואילו היום היא משמשת כצורת-משנה של בִּזְק (ראה ראש מאמרנו), על שום שאמצעי התקשורת הנזכרים מהירים כבִּזְק.

נחתום קבוצה זו של שמות פרטיים שהפכו לכלליים במלה שְׁמַאי, אף שראשיתה בימי הביניים. אין ספק, שחידוש זה נולד בהשראת השם הפרטי שְׁמַאי, הרווח במשנה וחרוט בזיכרון העם (בעיקר בצירופים "הילל ושמאי" ו"בית שמאי"). בלשון המשנה מצוי השורש ש-ו-ם, שעניינו הערכה ואומדן, כגון "שְׁמִין את הנכסים בבית דין" (כתובות י, ב), וממנו גזורים שוֹמֵה וּשְׁוֹם, שראשיתם בלשון חז"ל והם שגורים אף בימינו. על פי כללי התצורה היה עושה השומה צריך להיקרא שְׁיָם – כמו דִּיג משורש ד-ו-ג או צִיד משורש צ-ו-ד. העובדה שנקרא שמאי דווקא מעידה שהמחדש נטל מן המוכן (ובאגב – תצורת שְׁמַאי הולמת את שורשי ל"י-ל"א: בְּנָאי, כְּלָאי).

נזכיר כאן ניסיונות מספר של מחדשים ללכת בדרך זו של הפיכת שם פרטי עתיק לשם כללי מודרני, ניסיונות שלא עלו יפה. ביאליק ניסה לנצל את "זמזומים", שהוא שם עם בתנ"ך (דברים ב', כ), כדי לכנות בו את שרצי העוף המזמזמים. כמובן, היסוד האונומטופאי הוא שקסם לביאליק (וראה: י' אבינרי, מילון חידושי ח"נ ביאליק, תרצ"ה, עמ' 94).

את צִלְמוֹנֶה הציע ביאליק כשם לקולנוע (בעצם: לראינוע). זהו שם מקראי של מלך ממלכי מדיין (כגון: שופטים ח, פס' ז, יב, ושם צִלְמוֹנֶה), וביאליק דרש אותו כהרכבה של צֶלֶם + נֶע.

אליצור בן שְׁדִיאוֹר הוא נשיא שבט ראובן (במדבר א, ה). את שְׁדִיאוֹר הציע יצחק אבינרי תמורת פרוז'קטור, בשינוי קל: שְׁדִיאוֹר (בחולם תחת שורוק). אבינרי ראה בו הרכבה של השורש הארמי ש-ד-י (= זרק) והשם אוֹר (וראה ערך 'שדיאור' בספרו יד הלשון). לימים נתקבל זֶרְקוֹר, שאף הוא הרכבה של ז-ר-ק + אוֹר.

במקום **קומזיץ**, המקובל גם היום, הציע אבינרי את **שְׁבָנָא**, שמו המקראי של סופר המלך חזקיהו (ישעיהו לז, ב). אבינרי דרש אותו כ"שב נָא" וראה בו חלופה טובה לצמד המלים "קום זִיץ", שמשמען בידיש בוא שֶׁב (ראה יד הלשון, בערכו).

לא מכבר חילקה עיריית תל-אביב-יפו לתושביה שקיות לאיסוף אשפה. השקיות זכו לכינוי **איזבל**, כלומר: אי-זבל (= אנטי אשפה), ואולם ברקע נמצא השם הפרטי המקראי **איִזְבֵּל** (אשת אחאב, כגון מל"א טז, לא).

עד כאן שמות פרטיים. נמשיך ונמנה שמות אחרים, שנוצק בהם תוכן חדש.

המונח **מֶסֶב** הוא חידוש של ימינו בתחום הטכניקה. **מֶסֶב**-כדוריות הוא, לדוגמה, החלופה ל-kugellager שבגרמנית, שהיה נפוץ פעם בפינו (וראה סוגי מֶסֶבִּים במילון **למונחי המכונית** של האקדמיה ללשון העברית, תשט"ו, עמ' 107, 110 ועוד). מכיוון שמדובר בטבעת סובבת, החידוש הולם את העניין, ואולם המלה **מֶסֶב** אינה חדשה. כבר במקרא מצאנו בשלושה משמעים. האחד – הסבה, מעין ישיבה או שכיבה נוחה: "עד שהמלך **בְּמִסְבוֹ**" (שה"ש א, יב). השני – סביבה: "בערי יהודה **ובְּמִסְבֵּי יְרוּשָׁלַם**" (מל"ב כג, ה). והשלישי – כרכוב (מל"א ו, כט).

כיום נשכחו מלב המשמעים העתיקים, אך למלה הייתה עדנה במשמעה החדש. ראוי להוסיף שהמלה **מֶסֶב** משמשת גם במשמעות נוספת, כתחילית המקבילה לתחילית peri- האנגלית והוראתה 'סביבה', כדוגמת **מֶסֶב הַשֵּׁן**. **תְּרִבִּית** שבמקרא מקבילה בשתי הופעותיה לנֶשֶׁךְ (ויקרא כה, לו; יחזקאל יח, ח), ובלשון ימינו הומרו שתיהן **בריבית** החז"לית. **תְּרִבִּית** היא אפוא ביסודה מונח "בנקאי". כיום עברה **תרבית** "הסבה מקצועית" אל הביולוגיה והבוטניקה, ועניינה גידול או טיפוח של בעלי-חיים או צמחים, כגון: תרבית חיידקים או פטריות. המשותף לשני השימושים – העתיק והחדש – הוא עניין ריבוי.

ונסיים בארבע מלים מן הדגם הסגולי.

הַשְּׁקוּפִית והַשְּׁקָף הם חידושים של ימינו, ושניהם ידועים ומפורסמים. **הַשְּׁקוּפִית** היא חידוש הן בצורתה והן בתוכנה, ואולם את **הַשְּׁקָף** מצאנו כבר במקרא, בספר מלכים (מל"א ז, ה). במקרא **שָׁקָף** נרדף למשקוף, והוא נגזר מן השורש ש-ק-ף שעניינו חבטה (ראה מילון אבן-שושן, ערך שקף ב). **הַשְּׁקָף**

של ימינו נגזר אף הוא מאותו השורש, אך במשמעות אחרת, של שקיפות (ראה שם, ערך שקף א).

נְתָק הוא אחד מנגעי העור שבספר ויקרא, והוא מזהה עם צרעת הראש (ראה ויקרא יג, ל). כיום אתה מוצא אותו בהקשרים כמו "חל נְתָק גמור בין הממשלה להסתדרות", והרי זה ניתוק. כאמור לעיל, טעם הדור הוא להעדיף שמות סגוליים על מקביליהם שאינם סגוליים.

ראוי להעיר שהאקדמיה ללשון העברית הציעה את **נְתָק** כשם להתקן המנתק את זרם החשמל בעת הצורך (**מילון למונחי המכונות**, 1955, עמ' 51). הכול יודעים **רכישה** מהי. האפנה האחרונה היא להעדיף **רְכָש** על פני רכישה: **רְכָש** צבאי, מדור הֶרְכָש, משלחת **רְכָש** וכדומה. ואולם המלה **רְכָש**, למרות צלילה ה'מודרני', עתיקת יומין היא. היא נמצאת ארבע פעמים במקרא, והמפורסמות שבהן בצירוף "רוכבי הֶרְכָש" שבמגילת אסתר (ח, י, יד). **רְכָש** שבמקרא הוא סוס – אולי סוס מסוג מסוים (ראה מל"א ה, ח) – ואילו **רְכָש** דהיום הוא שם פעולה אפנתי, המחליף את רכישה, וגם זו דוגמה להעדפת השמות הסגוליים בדורנו.

ומשם פעולה לשם פעולה. בספר תהילים אנו קוראים: "הללוהו בְּתִקְעַ שופר" (קנ, ג). מן ההקשר מחוור, כי מדובר בתקיעת שופר, ו**תִקְעַ** הוא אפוא שם פעולה. בלשון ימינו משמש **תִקְעַ** (בסגול) כשם עצם תמורת ה־stecker שבגרמנית וכבן זוגו של ה־שִקְעַ.

המאגד את כל הדוגמות שהבאנו הוא החזרת מלה עתיקה אל השימוש החי, כשהיא טעונה תוכן חדש. אחת היא לנו אם ידע המחדש על קיומה של המלה במקורות וכיוון אליה, או אם נעלמה מעינינו ורק באקראי נזדהה חידושו עם המצוי במקורות.